

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

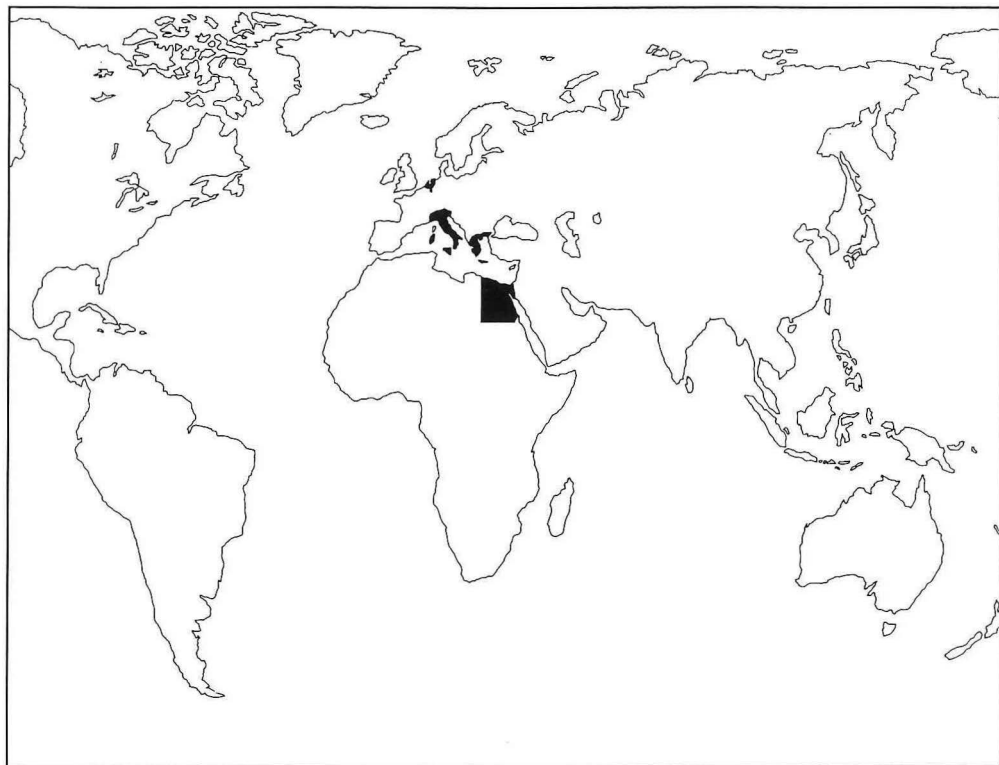
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

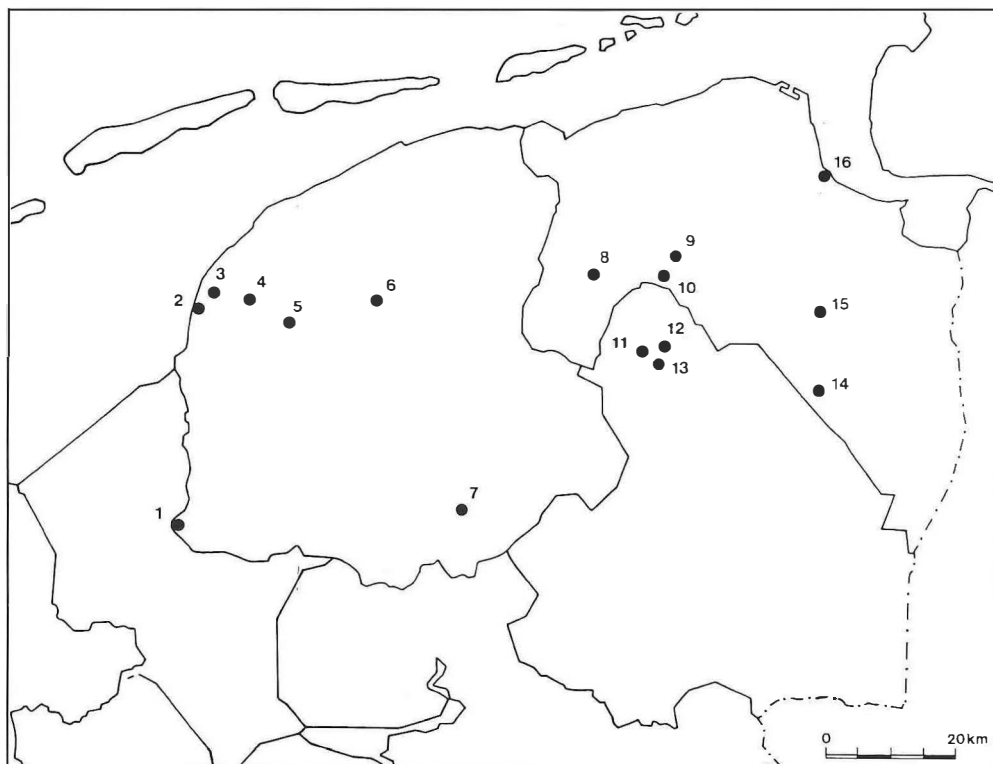
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

OVER HET GEDRAG VAN LOKGANZEN

S. Bottema

Het temmen van dieren om ze op de een of andere manier te gebruiken is een verschijnsel dat zich op diverse momenten in de prehistorie afspeelde. Dat leert het onderzoek naar de geschiedenis van diverse soorten landbouwhuisdieren. Allerlei factoren zijn van invloed op de confrontatie tussen de twee hoofdrolspelers, het betreffende huisdier en de betreffende mens. Mens en dier zijn gebonden aan bepaalde spelregels die op termijn een onverwacht product opleveren. Dit product heet het domesticaat en de weg die wordt afgelegd, het domesticatieproces. Het onderzoek belicht de zich manifesterende veranderingen in het dier, die het gevolg zijn van menselijke keuze. De veranderingen die dit proces bij de mens teweeg bracht, zijn nauwelijks onderzocht. Om een voorbeeld te noemen: het eten van granen op grote schaal heeft de mens cariës in het kauwsysteem opgeleverd. In de epipaleolithische periode ervoer overleden de mensen met gave gebitten.

Dat het initiatief tot de domesticatie niet persé bij de mens hoeft te liggen, suggereert het onderzoek van Blumler (1994) dat aangeeft dat tarwe veranderingen doormaakte onafhankelijk van de mens, al voordat zij in cultuur werd genomen.

Wanneer we de lijst van diersoorten doornemen dan zijn daarin groepen te onderscheiden. Een grote categorie heeft ook vandaag nog steeds onze aandacht, koe, paard, varken, hond en kip. Daarnaast zijn er soorten min of meer uit het assortiment gevallen. Opvallend is bijvoorbeeld de achteruitgang van de huigans, een afstammeling van de grauwe gans (*Anser anser*), die zich merkwaardig genoeg sindsdien in het wild weer enorm uitgebreid heeft. De geschiedenis van de tamme gans belicht niet alleen het grote economische belang van deze soort in vorige eeuwen, dat tot uitdrukking komt in de op markten verhandelde aantallen. Ook literair speelden de gans en de ganzenhoedster een belangrijke rol in allerlei sprookjes en legenden.

Twee andere soorten ganzen hebben kortston-

dig contact met de mens gehad, in een periode dat wild een verhandelbaar product voor de elite werd, maar zij hebben door een veranderde en beschermende wetgeving dat contact ook weer verloren. Ik doel hier op de taiga-rietgans en de kolgans. De taiga-rietgans (*Anser fabalis fabalis*) is een ondersoort van de over heel Noord-Eurazië voorkomende taiga- en toendra-rietganzen. De kolgans (*Anser albifrons*) heeft met enkele ondersoorten arctisch Eurazië en Noord-Amerika tot broedgebied. In de winter verblijven grote groepen kolganzen en betrekkelijk grote groepen rietganzen in Nederland. Van de rietganzen behoren de meeste tot de toendra-ondersoort *rossicus* en een veel geringer aantal tot de nominaatvorm, de ondersoort *fabalis* die van Noord-Scandinavië tot de Oeral broedt.

Waarom hadden de taiga-rietgans en de kolgans een band met de mens? Waaruit bestond deze band? Exemplaren van beide soorten fungeerden als lokker voor hun wilde soortgenoten. Omdat ze deze vooral met een gevlogen lokroute moesten aantrekken, was volkomen tamheid nodig om de lokkers na een vangstpoging weer terug te krijgen. Een sterke band via voer en gewenning aan de vanger is dan noodzakelijk.

In het kort komt de vangstmethode hierop neer. Ter weerszijden van een sloot worden twee, op afstand bedienbare, netten uitgelegd. Tussen sloot en net worden een stuk of wat lokgenten (mannelijke vogels) aan een lijntje vastgezet. Wordt in de verte een koppeltje ganzen in de lucht gezien dan gooit de vanger vanuit de schuilhut enkele vogels de lucht in die behoren tot de familie van de mannetjes bij het net. De mannetjes roepen hun familieleden onmiddellijk aan en deze roepen terug terwijl ze naar het net vliegen. Ze landen in de buurt van het net en lopen naar hun partner c.q. vader. Rondvliegende wilde verwanten worden door de landende vogels aangelokt en landen (als ze het goed doen) in de buurt van het net. Als ze naar de lokkers lopen passeren ze het bereik van het net dat door de vanger overgehaald wordt zodat de

Fig. 1. Taiga-rietgans op nest.

ganzen eronder komen. Uitgebreide beschrijvingen van het ganzenvangen zijn te vinden in Lebret (1952), Smit (1979) en Smit & Burgers (1987). Steeds wordt benadrukt hoe belangrijk een vliegende familie handtamme lokkers is. De vogels moeten immers nadat ze losgelaten zijn en naar het vangnet zijn teruggevlogen, daar weer ingezameld worden voor de volgende poging.

Men kan veronderstellen dat training, consequent africhten, de belangrijkste basis is voor de opleiding van een bruikbare lokkersgroep. Maar daarvoor moet men wel een begin maken met wilde, uit Siberië afkomstige vogels. Hoe dat in zijn werk kan gaan is beschreven in *The walking larder* (Bottema, 1989). De daarop volgende resultaten, pa en ma en een jaarlijkse serie kinderen moeten extreem tam gemaakt worden en hoe gaat dat in zijn werk?

Alleen pa en ma hoeven maar zo tam te zijn. Dan zijn de jaarlijkse kinderen dat automatisch. Het beeld dat de jongen piepen zoals de ouden zingen wordt heel aardig geïllustreerd door de ganzenvanger die zijn handwerk demonstreerde aan Mr. T. Lebret. Toen hij een wilde familie rietganzen onder het net had gevangen en Lebret twee van de jongen geringd had, gaf de vanger Lebret opdracht ze neer te zetten. "Die vliegen niet weg", zei hij en tot Lebrets stomme verbazing deden ze dat ook niet. Zonder initiatief van de ouders zouden de jongen niets doen want hun

ouders zaten nog onder het net. Training is dus alleen nodig voor de ouders want als ze later jongen krijgen zullen die zich net zo gedragen. De vraag is echter of handtamheid alleen op training berust of dat andere factoren een rol spelen. Kan tamheid genetisch vastgelegd worden?

Het houden van een levende lokstal kan alleen wanneer er een band tussen de ganzen en de vanger, de ganzenflapper, is. De lokganzen moeten namelijk hun vliegvermogen behouden en daarnaast in gevangenschap jongen voortbrengen. Ganzen hebben een sterke familieband. Een ganzenpaar en hun jongen van dat kalenderjaar zal tot het volgend voorjaar bij elkaar blijven. Alleen als je ze allemaal tegelijk loslaat heb je kans dat de familie er tussen uitgaat.

Toen de aantallen overwinterende ganzen de laatste decennia toenamen begonnen jagers deze lokkers te gebruiken bij het schieten. Succesvol werden de commerciële netvangst en het gebruik van levende lokganzen bij de jacht verboden. Daardoor kwam een groot aantal van deze aanvankelijk zeer dure vogels op de markt. Het was materiaal waarmee al generaties doorgefokt was. Zo verkreeg ik een aantal paren taiga-rietganzen en kolganzen. Omdat het aanbod de vraag overtrof werden ook lokkers losgelaten en ving ik enkele kolganzen op. Dit laatste was niet moeilijk want dergelijke dieren waren er aan gewend opgepakt te worden.

Om erfelijke tamheid te onderzoeken, werden

diverse families rietganzen gevolgd waarbij het mij opviel dat de pasgeboren kuikens totaal niet schuw waren en onmiddellijk naar mij toe kwamen. Bij een vijftien andere soorten wilde ganzen, die niet voor het lokken gehouden werden, waren de kuikens veel schuwer, evenals hun ouders.

De volgende proef werd toen opgezet. Ik nam een legsel eieren van een rietgans weg en liet die met een aantal eieren van de kleine rietgans (*Anser brachyrhynchos*) door kippen uitbroeden. Niet zo gauw waren de kuikens droog of ze vertoonden opmerkelijke verschillen in gedrag. De kuikens van de op volwassen leeftijd zeer agressieve *brachyrhynchos* weken terug als ik naderde maar de kleine taiga-rietgansjes kwamen vertrouwelijk en nieuwsgierig op mij af. Het verschil in gedrag i.c. tamheid was al bij de geboorte aanwezig en kon door selectie kennelijk erfelijk vastgelegd worden. Bij de diverse soorten wilde ganzen die ik bestudeerde, viel mij op dat de tomen jongen meestal één lijn trokken wat het gedrag betrof maar dat er zo nu en dan exemplaren waren die, in tegenstelling tot hun familieleden, uit de hand aten en daarin volhardden. Zowel bij de kleine Canadese ganssoort (*Branta canadensis* subsp. *minima*) als bij een familie kolganzen werd een jong exemplaar aangetroffen dat, in tegenstelling tot zijn broertjes en zusjes, uit de hand eet. Met dergelijke dieren kan doorgefokt worden en dan zou moeten blijken hoe tamheid erfelijk doorgegeven wordt.

Summary

The greylag was domesticated at least 4000 years ago. Even in the 19th century, greylags played a prominent role in supplying meat, feathers and down. The role of domestic greylags is furthermore stressed in tales and folk literature.

Two other goose species, the Bean goose and white-front, were bred for several centuries as decoys in goose netting. They were kept on the wing because they had to attract their wild relatives which were on migration. The netters used the strong family tie present in geese. Ganders were tied up in front of the net while members of the family were released and would fly towards their relative. For the loose decoys to

be retrieved, they had to be perfectly tame. Tests on one-day-old descendants of such decoy families demonstrated that tameness can be selected for as a hereditary trait.

Literatuur

- Blumler, M.A., 1994. Evolutionary trends in the wheat group in relation to environment, quaternary climatic change and human impacts. In: Millington, A.C. & K. Pye (eds), *Environmental change in drylands: biogeographical perspectives*.
- Bottema, S. 1989. Some observations on modern domestication processes. In: J. Clutton-Brock (ed.), *The walking larder: Patterns of domestication, pastoralism, and predation*. Cambridge, pp. 31-45.
- Lebret, T. 1952. Suizende wieken. Leiden.
- Smit, J.J., 1979. Vogelvangst in de hooilanden. In: L.M.J. van den Bergh et al. (red.), *Vogels van de grote rivieren*, Utrecht, pp. 44-54.
- Smit, J.J. & J. Burgers 1987. Vangst en herkomst van in Nederland overwinterende ganzen. *De Levende Natuur* 5, pp. 179-185.